

Naar aanleiding van ... / Apropos of ...

Het boek door de bomen. Over boekenlijsten en een vruchteloze zoektocht

BRAM CAERS

Naar aanleiding van: Albert Derolez e.a. (red.), *Corpus Catalogorum Belgii. The Medieval Booklists of the Southern Low Countries. Volume VII, The Surviving Manuscripts and Incunables from Medieval Belgian Libraries*. Brussel: Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 2009. 434 pp. ISBN 978-90-656-9056-2. Prijs: € 57,-.

Met de opgang vanaf de jaren negentig van de zogenaamde *Material of New Philology* vanuit het Angelsaksische onderzoek en vroeger al de *Überlieferungsgeschichtliche* aanpak van de germanistiek verschoof de aandacht ook in de medioneerlandistiek naar de handschriftelijke overlevering van teksten. Deze evolutie ligt in het verlengde van de gegroeide aandacht voor de context en functie van middeleeuwse literatuur, die vanaf de jaren tachtig in de medioneerlandistiek opgang maakte. De onvolprezen reeks *Corpus Catalogorum Belgii* (verder: *CCB*), onder hoofdredactie van Albert Derolez, ligt in de lijn van deze evoluties. In de eerder verschenen delen werden middeleeuwse boekenlijsten en catalogi uit het huidige België uitgegeven en voorzien van onontbeerlijke indexen. Op die manier werd het boekenbezit van middeleeuwse bibliotheken in kaart gebracht, waardoor teksten en handschriften konden worden bestudeerd in samenhang met de context waarin ze daadwerkelijk gebruikt zijn. Dat leidt soms tot opmerkelijke vaststellingen. Zo blijkt Chrétien de Troyes' *Yvain (Chevalier au*

Lion) wel degelijk vertaald te zijn geweest in het Middelnederlands, zoals we kunnen besluiten uit de vermelding bij het bezit van Jan IV van Gistel (†1417) van een *dietsch bouc sprekende van ystorien van Ingeland ende van den ruddere metten leeuwe ende andren*. Verder viel het grote onderscheid op tussen de boekenlijsten van de burgerij in Vlaanderen en Brabant en die uit Henegouwen. In Henegouwen beschikten burgers zeer vaak over ridderliteratuur, met name over Arturepiek, terwijl daarvan in Vlaanderen of Brabant bij de burgers en lagere edelen nauwelijks sprake was. Wel hebben we mogelijk te maken met een vertekend beeld aangezien de gegevens voor Vlaanderen en Brabant veelal komen uit testamenten van burgers die hun bezit aan religieuze instellingen nalieten.¹ Ander onderzoek op basis van boekenlijsten concentreerde zich op het bezit van één persoon, zoals onder meer door Janet Van der Meulen en zeer recent nog Frank Willaert en Renée Gabriël.²

Het zevende en laatste deel van het *Corpus Catalogorum Belgii* (onder redactie van Albert Derolez, Benjamin Victor en Wouter Bracke), dat in 2009 verscheen, biedt een interessant vervolg op de voorgaande delen. Men gaat immers niet uit van de overgeleverde *boekenlijsten*, maar van alle overgeleverde handschriften en wiegendrukken (*surviving manuscripts and incunables*) waarvan de herkomst bekend is. Dat de handschriften waarvoor men in de editie van de middeleeuwse boekenlijsten zes boekdelen nodig had nu in één enkel deel kunnen worden behandeld heeft twee belangrijke oorzaken. Ten eerste is uiteraard een groot deel van de in middeleeuwse catalogi opgesomde handschriften verloren gegaan,

1 In het geval van Henegouwen bevatten de lijsten een groot aantal testamenten van burgers die niet alleen aan religieuze instellingen legateerden, maar ook aan andere burgers. *CCB*. Deel IV, 328 e.v..

2 Janet van der Meulen, 'Avesnes en Dampierre, of "De kunst der liefde": over boeken, bisschoppen en Henegouwse ambities', in: D.E.H. de Boer e.a. (red.),

1299. *Één graaf, drie graafschappen*. Hilversum: Verloren, 2000, 47-72; Frank Willaert, *De ruimte van het boek*. Negentiende Bert-van-Selmlezing. Leiden: Stichting Neerlandistiek Leiden, 2010; Renée Gabriël, 'Boekenlijsten en "Material Philology"'. Methodologische overwegingen bij de boekenlijst van Michael van der Stoct (ca. 1394)', in: *Queste* 16 (2009), 83-111.

en ten tweede is van vele wél bewaarde handschriften niet duidelijk vast te stellen tot welke bibliotheek ze hebben behoord. De inleiding somt een aantal criteria op die zijn gehanteerd om de *provenance* van een handschrift of incunabel vast te stellen. Evident zijn natuurlijk middeleeuwse eigendomsnotities, maar er zijn daarnaast een hele reeks andere manieren die een boek kunnen verbinden met een middeleeuwse bezitter. Soms echter vertonen handschriften uit hetzelfde klooster ook in codicologisch opzicht gelijkenissen: een kenmerkende verluchting, een typische foliëring of dito gebruikerssporen enzovoort. In andere gevallen is de inhoud cruciaal, bijvoorbeeld bij *obituarialia* of boeken waarin charters of oorkonden zijn gekopieerd. Bij deze criteria is terecht een onderscheid gemaakt tussen middeleeuwse (eigendomsnota's, vermelding in catalogi) en moderne gegevens. Moderne criteria zijn bijvoorbeeld een toewijzing door recent onderzoek, een latere, bijvoorbeeld zeventiende- of achttiende-eeuwse eigendomsnota of een vermelding in een moderne catalogus.

Een belangrijke beperking die men zich heeft opgelegd ten opzichte van de voorgaande delen is dat men enkel die handschriften en incunabelen heeft opgenomen die hebben behoord tot abdijen, kloosters, kapittels, kerken, kapellen, hospitalen en begijnhoven. Boeken uit de bibliotheken van vorsten en andere individuen, zo luidt het in de inleiding, zijn niet opgenomen. Dit lijkt me de belangrijkste tekortkoming van het voorliggende overzicht. Waar de geïnteresseerde mediëvist in de vorige delen iets op het spoor kwam in het bezit van een edelman (ik denk maar aan Jan IV van Gistel), is het nu niet mogelijk om in dit vervolgdeelte de sporen van deze boeken of de gehele bibliotheek terug te vinden. Een verklaring voor het niet opnemen van deze informatie wordt niet gegeven. Ontbreken in deze boeken vaker dan elders eigendomsnotities? Zijn ze moeilijker aan een middeleeuwse eigenaar toe te wijzen omdat bijvoorbeeld binding en opmaak minder eenvormig waren dan in kloosters en abdijen? De lezer kan het zich afvragen, en was met wat extra toelichting bij deze beslissing al een eind op weg geweest.

Voor de handschriften en wiegendrukken die wel zijn opgenomen, bevat *The Surviving Manuscripts and Incunables from Medieval Belgian Li-*

braries een schat aan informatie. De boeken zijn geordend onder de geestelijke instelling waartoe ze behoorden, en die instellingen zijn gerangschikt naar de plaats waar ze gevestigd waren. Elke instelling krijgt een korte inleiding met verwijzingen naar secundaire literatuur en informatie over (mogelijke) eenvormigheid van de boeken die ertoe hebben behoord. Na wat beknopte informatie over het klooster en enkele regels over gemeenschappelijke kenmerken van de daar vervaardigde boeken (mét transcriptie van de voorkomende eigendomsnotities) volgt, onder de alfabetisch geordende bibliotheken waar de handschriften vandaag worden bewaard, het overgeleverde boekenbezit. De handschriften kregen binnen het CCB een nummer. Een willekeurig voorbeeld is een handschrift van Maerlants *Rijmbijbel* dat heeft behoord tot de bibliotheek van de kanunniken van Sint-Maartensdal in Leuven. Het handschrift dat met volgnummer 3019 is opgenomen onder de handschriften van de KB in Brussel, luidt: '720-22: e Iohannes de Mandeville, *Itinerarium*, neerl.; Iacobus de Maerlant, *Rijmbijbel*; cart., 290 mm., s. xv'. Daaruit halen we de huidige signatuur van het handschrift, de manier waarop het verbonden is met de Leuvense kanunniken van Sint-Maartensdal (de kleine *e* duidt op een identificatie via een middeleeuwse eigendomsnota), de inhoud, het materiaal ('cart.', d.w.z. papier), de afmetingen en een globale datering in de eerste helft van de vijftiende eeuw. Twee handige indexen laten de lezer toe snel te vinden wat hij zoekt. De *index auctorum operumque* bevat de auteurs en titels van werken, en de *index personarum et locorum* bestaat uit eigen- en plaatsnamen. Een index op de bewaarplaats van handschriften ontbreekt dan weer, wat het zoeken er niet eenvoudiger op maakt.

Het is de verdienste van de redacteurs dat al deze informatie, geput uit talrijke catalogi en handschriftbeschrijvingen, nu opnieuw tegen de achtergrond van de oorspronkelijke middeleeuwse bibliotheek terug te vinden is. Die samenhang kan immers een impuls zijn voor nieuw onderzoek. Stoker en Verbeij hebben in 1997 een gelijkaardig werk verricht, maar zij richtten zich specifiek op de Middelnederlandse handschriften, waardoor een reëel beeld van hoe de bibliotheek er moet hebben uitgezien (dus mét anderstalige teksten) moeilijker te reconstrueren

is. Ook is het *CCB* een meerwaarde door de opname van bibliotheken bezuiden de taalgrens, binnen het huidige België. Een voordeel van het corpus van Stooker en Verbeij ten opzichte van het voorliggende, is dan weer dat zij aangeven of een handschrift in het klooster waar het bewaard werd ook werd *geschreven*.³

Interessant is de vergelijking tussen de voorgaande delen van het *CCB* en dit zevende. In de meeste gevallen is die vergelijking een herinnering aan de betreurenswaardige teloorgang van een groot aantal handschriften in de periode vanaf de (late) middeleeuwen tot heden. In sommige gevallen is de vergelijking echter onmogelijk omdat er geen middeleeuwse boekenlijsten bekend zijn. Een eerste aanknopingspunt om in dat geval toch een idee te vormen van het historische boekenbezit van een religieuze instelling is dan de catalogus van Antonius Sanderus (Antwerpen 1586 – Affligem 1664), die in opzet vergelijkbaar is met het *CCB*. De bedoeling van zijn *Bibliotheca Belgica Manuscripta* was immers om het boekenbezit van een zo groot mogelijk aantal religieuze instellingen in kaart te brengen. Door boekenlijsten uit verschillende periodes te vergelijken en te combineren met beschikbaar archiefmateriaal kan een belangrijke bijdrage worden geleverd aan de geschiedschrijving van religieuze bibliotheken in de (Zuidelijke) Nederlanden. Minder belangrijk dan waarom zo vele boeken verloren zijn gegaan, is dan de vraag waarom precies de boeken in *CCB* 7 wél zijn bewaard. Hun weg is vaak min of meer te reconstrueren. In wat

volgt zal ik tonen hoe het materiaal van het *CCB* aanleiding kan geven tot een nader onderzoek naar de wederwaardigheden van de bewaard gebleven handschriften.

Eén van de instellingen waarvoor geen middeleeuwse boekenlijst is overgeleverd, is het regulierenklooster Ter Nood Gods in Tongeren.⁴ Uit de zeer uitgebreide lijst bij Sanderus kunnen we echter voorzichtig besluiten dat al in de (late) middeleeuwen dit klooster over een aanzienlijke bibliotheek beschikte.⁵ Volgens het *CCB* zijn van die weelde aan drukken en handschriften slechts 37 boeken overgebleven. Deze zijn veelal op basis van een bepaald soort *ex-libris* aan het Tongerse klooster toegewezen. Zeer waarschijnlijk is de bibliotheek van de regulieren tot op het einde van de achttiende eeuw grotendeels intact gebleven. Toen echter de Franse revolutionairen de Oostenrijkse Nederlanden overrompelden in 1795 was de bibliotheek in gevaar. Nog in hetzelfde jaar vaardigden de Fransen het bevel uit dat alle religieuze bibliotheken een catalogus van hun bibliotheek moesten bezorgen. Ondanks de vermoedelijke omvang van hun boekenbezit gaven de regulieren van Ter Nood Gods aan dat ze niet over een bibliotheek beschikten.⁶ In februari 1797 werd het klooster gesloten en verbeurd verklaard. Het domein werd verkocht aan een zekere Jaak van Strate van Schiedam, maar (een deel van) de boeken was vermoedelijk inmiddels in veiligheid gebracht.⁷

De boeken van de kloosters die wél positief reageerden op de Franse vraag, werden spoorslags naar Maastricht gevoerd, dat in de Franse

3 K. Stooker & Th. Verbeij, *Collecties op orde. Middelenlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden*. Leuven: Peeters, 1997.

4 Dat is op zich verwonderlijk aangezien het *CCB* ook lijsten bevat van burgers die hun boeken nalaten aan religieuze instellingen. Henry Baillien wijst op het bestaan van dergelijke legaten aan de kanunniken van Ter Nood Gods: zie H. Baillien, 'Bibliotheken te Tongeren', in: *Limburg* XLV (1996), nr. 3-4, 119-137. Hier 123-124.

5 In Sanderus' overzicht beslaat de Tongerse catalogus maar liefst vijftiengint bladzijden, goed voor 907 titels. De kanunniken zullen ook hun bibliotheek regelmatig hebben aangevuld, aangezien aan hun klooster een Latijnse school verbonden was die vereiste dat de bibliotheek de ontwikkelingen in de wetenschappen volgde. De lijst van Sanderus werd opgesteld in 1638. Vgl. Baillien: 'Bibliotheken te Tongeren', 124.

6 De reactie van Ter Nood Gods is niet bewaard, wel Franse correspondentie over die reactie. Andere kloosters uit het door de Fransen ingestelde departement Nedermaas bezorgden wel een uitgebreide catalogus. Verschillende zijn nog bewaard (zie Regionaal Historisch Centrum Limburg, Frans Archief, nr. 2467). Theo Coun vermoedt dat ook bij de grootschalige verkoop van in beslag genomen boeken in 1801 al boeken uit Tongeren waren: Th. Coun, 'De handschriftencollectie van Willem Jozef Gerard Van der Meer (1777-1864)', in: *Limburg* LXVIII, (1989), nr. 3, 155-164. Hier noot 3.

7 Kort over de verkoop is J. Paquay, 'Het Regulieren klooster en Latijnsch college te Tongeren', in: *Bulletin de la Société Scientifique et Littéraire du Limbourg* XXXVII (1923), 107-123, m.n. 118. Over de boeken: E. Persoons, 'Bijdrage tot de studie van het literaire leven in het Tongerse klooster "Ter Nood Gods"', in: *Limburg* XLV (1966), nr. 9-10, 248-260.

administratie als hoofdstad fungeerde van het departement Nedermaas. De bibliothecaris van de nieuw ingestelde *École Centrale* aldaar, een zekere Cavelier, had de leiding over de herverdeling van het boekenbezit. Het beeld dat van deze Cavelier uit zijn talrijke brieven tevoorschijn komt is dat van een ietwat contraire, zeer strikte revolutionair die het op geleerdheid niet zo begrepen had. Mede daarom stelde de *conseil de conservation* in 1800 voor hem assistentie te verlenen van *professeurs des langues anciennes et des belles-lettres* die beter in staat zouden zijn de in beslag genomen boeken naar waarde te schatten. Men adviseerde om in elk geval de boeken ouder dan 1550 sowieso te bewaren. Alles wijst erop dat Cavelier dit advies naast zich neerlegde. Niets belette hem immers om, ook na de schifting, in 1801 toestemming te vragen de resterende boeken van geringe waarde, waaronder *un amas de bouquins flamands*, openbaar te verkopen, enerzijds omdat die niet van nut waren in de *École Centrale* en anderzijds simpelweg ook omdat ze te veel plaats innamen in de prefectuur.⁸

Pas enkele jaren later, in 1803, kwam aan het licht dat de regulieren over hun bibliotheek hadden gelogen: de Franse administratie legde beslag op een kist boeken afkomstig uit Ter Nood Gods. Cavelier besloot na een oppervlakkig onderzoek dat het ging om *volumes d'une tres petite valeur*, met name *théologiens, casuistes et autres écrits de l'école ancienne*. Aangezien de *École Centrale* van die boeken al dubbels bezat, adviseerde Ca-

velier deze boeken te verkopen. In 1804 ontving hij daarvoor toestemming van het ministerie van Binnenlandse Zaken, en de boeken werden in datzelfde jaar in Tongeren openbaar verkocht.⁹

Enkele van de handschriften uit deze kist worden vandaag in de KB in Brussel bewaard, en zijn opgenomen in het zevende deel van het *CCB*.¹⁰ Het is echter onmogelijk dat de in 1803 ontdekte kist de gehele Tongerse bibliotheek heeft bevat. Mogelijk slaagden de regulieren er toch in om een deel van hun boeken in veiligheid te brengen voordat het klooster verbeurd werd verklaard in 1796. P. Gilbert Remans stootte in de jaren veertig op enkele handschriften afkomstig uit Ter Nood Gods in het kasteel Jongenbos in Vliermaalroot bij Kortesseem, en sprak het vermoeden uit dat misschien wel het hele boekenbezit van de kanniken op de zolders van het kasteel verborgen was geweest. Bepaald ontmoedigend is zijn toevoeging dat op Jongenbos 'sinds een zestigtal jaren duizenden van die stukken die niemand lezen kon, verbrand werden'.¹¹ Ondertussen is het feit dat de zolders van Jongenbos de hele bibliotheek van Ter Nood Gods herbergden in twijfel getrokken, en lijkt het waarschijnlijker dat slechts een deel van het Tongerse boekenbezit op Jongenbos terecht kwam.¹² Vandaag resten ons waarschijnlijk slechts die handschriften die Remans liet onderbrengen bij de franciscanen in Hasselt, en die ondertussen zijn overgebracht naar de KB in Brussel.¹³

Opmerkelijk is dat de lijst in het *CCB* niet naadloos overeenkomt met lijsten van bewaar-

8 Brief van 5 Thermidor IX (24 juli 1801). Bewaard is ook Caveliers 'projet d'affiche', waaruit we kunnen opmaken dat de boeken bij elkaar werden gebonden naar grootte. RHCL, Frans Archief, nr. 2468. Vermoedelijk werden bij deze verkoop toch al enkele Tongerse boeken te koop aangeboden. Daarover Coun, 'De handschriftencollectie', noot 3. Deze boeken zijn niet opgenomen in het *CCB*, vermoedelijk omdat hun herkomst onzeker is.

9 De briefwisseling tussen Cavelier en het Ministerie is integraal bewaard: RHCL, Frans Archief, nr. 2468. Een gedeeltelijke uitgave bij E. Persoons, *Franse bronnen over Limburgse bibliotheken*. Hasselt: Provinciale bibliotheek, 1963, 39-40.

10 Vermoedelijk gaat het om de handschriften van de tweede reeks (*CCB*. Deel VII, 320). De meeste van deze handschriften werden in 1888 aangekocht uit het bezit van J. Camberlyn. Merk op dat hs. KB II 476 niet in

het *CCB* is opgenomen, terwijl het wel wordt genoemd door Persoons, 'Bijdrage tot de studie', 260.

11 G. Remans, 'Een onbekend leven van de Gelukz. Jan Ruysbroec ontdekt', in: *Limburg* xxvii (1947-1948), nr. 10-11, 181-185. Citaat op 182.

12 Coun, 'De handschriftencollectie', 148-160.

13 Het gaat in elk geval om handschriften IV 421, IV 423, IV 424. Zie T. Glorieux-De Gand, 'Provenances monastiques des manuscrits médiévaux des anciens Pays-Bas méridionaux de la IVe série à la Bibliothèque Royale Albert Ier à Bruxelles', in: P. Cockshaw e.a. (red.), *Miscellanea codicologica F. Masai*, Gent: Story-Scientia, 1979, 559-575; J. Deschamps, 'Middel nederlandse handschriften in de KB, Vierde reeks (1952-1977)', in: *Archief- en bibliotheekwezen van België* 48 (1977), 657-689; en id., *Vijf jaar aanwinsten 1969-1973*. Brussel: Koninklijke Bibliotheek, 1975, 105.

de Tongerse boeken die eerder werden gepubliceerd. De beperkte lijst van E. Persoons uit 1966 bevat drie handschriften en een fragment, die alle niet lijken voor te komen in het *CCB* (Brussel, KB, II 476; Hasselt, Rijksarchief, Fragm. Neerl. 3; Hasselt, Minderbroeders, III; Luik, UB, 229).¹⁴ Nochtans bevat bijvoorbeeld het Brusselse handschrift eigendomsnotities van Ter Nood Gods.¹⁵ Het Luikse handschrift dat Persoons vermeldt, heeft kennelijk behoord tot de bibliotheek van de Luikse Kruissheren, maar het handschrift van de Hasseltse minderbroeders, dat heiligenlevens en excerpten uit Augustinus bevat, komt wel uit Tongeren en is in het *CCB* evenmin opgenomen.¹⁶ De meeste van de handschriften van de franciscanen in Hasselt werden in 1966 overgedragen aan de Koninklijke Bibliotheek, maar kennelijk behoorde dit handschrift niet tot die groep. Vandaag is de bewaarplaats onbekend, mogelijk de reden waarom dit handschrift in het *CCB* geen plaats heeft gekregen.¹⁷

Ook als we het *CCB* vergelijken met de *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* zijn een aantal verschillen op te merken. Het *CCB* bevat een aantal handschriften die niet in de *BNM* zijn opgenomen (het gaat om de handschriften uit Cambridge, Ann Arbor en Westmalle), maar evengoed ontbreken er handschriften die in de *BNM* ook aan de Tongerse regulieren worden toegewezen.¹⁸ Hoe dan ook is de lijst van *The Surviving Manuscripts and Incunables from Medieval Belgian Libraries* onvermijdelijk onvolledig: sommige handschriften zullen niet met zekerheid aan een bepaald

klooster toe te wijzen zijn, en weer andere liggen misschien nog ergens buiten het zicht van de redacteurs op ontdekking te wachten. Die laatste optie, na bovenstaand relaas over de Tongerse bibliotheek van Ter Nood Gods misschien meer een ijdele hoop dan een zekerheid, houd ik met de moeder der wanhoop open voor een belangrijk handschrift in mijn eigen onderzoek.

Ergens aan het einde van de vijftiende eeuw werd in Mechelen een handschrift opgesteld met een prozakroniek over de stad. Dit handschrift moet daarna, misschien al in de eerste helft van de zestiende eeuw, misschien later, in de bibliotheek van Ter Nood Gods in Tongeren zijn opgenomen. Hoe dan ook werd in 1630 een derde afschrift gemaakt van de kroniek, waarin ditmaal de Tongerse bibliothecaris Johannes Voets vermeldde dat het origineel in Tongeren berustte.¹⁹ Vervolgens vermeldt Sanderus' *Bibliotheca Belgica Manuscripta* onder de boeken van Ter Nood Gods ook een *Historia Mechliniensis*. Daarna werden nog enkele achttiende-eeuwse afschriften gemaakt, en werd expliciet verwezen naar een Tongers handschrift met de kroniek in het Septemberdeel van de *Acta Sanctorum* (1746-1762).²⁰ Ook werden gedurende de zeventiende en achttiende eeuw talrijke kopieën vervaardigd, waardoor de prozakroniek, die handelt over de geschiedenis van Mechelen, vreemd genoeg bekend werd als 'Kroniek van Tongeren' (o.m. bij de achttiende-eeuwse historici J.B. Gramaye en G. de Azevedo). Het Tongerse handschrift waarop alle vandaag gekende redacties terug-

¹⁴ Persoons, 'Bijdrage tot de studie', 260.

¹⁵ J. Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits dans la Bibliothèque Royale de Belgique*. Deel IV, 359.

¹⁶ *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta*, <http://picarta.pica.nl/DB=3.48/XMLPRS=Y/PPN?PPN=163930058>.

¹⁷ *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta*, <http://picarta.pica.nl/DB=3.48/XMLPRS=Y/PPN?PPN=163427232>. Over dit manuscript ook G. Remans, 'Een nieuw handschrift met het leven van J. Ruusbroec door Pomerius in een onbekende Vita Abbreviata devoti domini Johannis Ruusbroec et primorum fundatorum Viridisvallis', in: *Ons Geestelijk Erf* 3 (1948), 287-303.

¹⁸ Buiten enkele handschriften waarvan de huidige bewaarplaats niet bekend is en die allicht om die reden uit het *CCB* zijn geweerd, zijn de volgende handschriften te vermelden: Tongeren, o.l.v.-Kerk, 21; Overpelt, Ursulinen, z.s. Ik heb niet kunnen nagaan of deze handschrif-

ten nog op de gegeven plaatsen bewaard worden en hoe zeker hun attributie aan de Tongerse regulieren is.

¹⁹ Brussel, KB, 13.733. Over de Mechelse prozakroniek(en) in het algemeen: J. Verbeemen, *De vroegste geschiedenis van Mechelen*. Z.p., [1954]. Zie recenter nog B. Caers, 'Layered text formation in urban prose chronicles. The case of late Medieval Mechelen', in: Y. Desplenter e.a. (red.), *Between stability and transformation*. Gent: Academia press [ter perse].

²⁰ *Acta Sanctorum, Septembris*. 1746-1762 [1867]. Deel v, 535. In sommige literatuur is sprake van een achttiende-eeuwse boekenlijst van Ter Nood Gods, maar die is - m.i. terecht - door Theo Coun aan een andere bibliotheek verbonden. Zie Th. Coun, 'De zogenaamde achttiende-eeuwse bibliotheekcatalogus van Ter Nood Gods te Tongeren', in: Th. Coun e.a. (red.), *Hulde-album dr. F. Van Vinckenroye*. Hasselt, 1985, 119-125.

gaan, is niet bewaard. Zeer waarschijnlijk ging het, samen met het grootste deel van de Tongerse kloosterbibliotheek, verloren aan het einde van de achttiende of misschien gedurende de negentiende eeuw.

Bij de overgeleverde handschriften in het *CCB* is dan ook geen spoor terug te vinden van een *Historia Mechliniensis*. Dat de lijst van *Surviving Manuscripts and Incunables from Medieval Belgian Libraries* onvolledig is, kan men hopen, maar naar alle waarschijnlijkheid is het kroniekhandschrift, zoals zo vele andere, verloren gegaan. Hoe dan ook is het zevende deel van het *CCB* een prachtig vertrekpunt voor onderzoek naar middeleeuwse bibliotheken en de context van teksten en handschriften. Hopelijk kan nieuw onderzoek ondanks alles nog handschriften aan het licht brengen die tot op heden verloren gewaand werden.

Adres van de auteur: Prinsstraat 13 – S.D. 214, B-2000 Antwerpen. bram.caers@ua.ac.be

Wat is een boek? En andere vragen uit een overgangperiode

NELLEKE MOSER

Naar aanleiding van *Books in transition at the time of Philip the Fair. Manuscripts and printed books in the late fifteenth and early sixteenth century Low Countries*. Edited by Hanno Wijsman. Turnhout: Brepols Publishers, 2010. VI + 319 pp. ISBN: 978-2-503-52984-4. Prijs: € 61,-.

Dit boek over de overgang van handschrift naar druk, waarin bovendien oraliteit en beeldcultuur aan de orde komen, is zelf ook het uitvloeisel van wat met recht een multimediaal complex genoemd kan worden: een congres over boeken en handschriften in de tijd van Filips de Schone in 2006, een gelijktijdige tentoonstelling over de schatten van Filips de Schone in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel en een groot interdisciplinair onderzoeksproject *Urban Society in the Low Countries*, waarover men op de bijbehorende website (<http://www.ulb.ac.be//philo/urbs/>) alles kan lezen. In het inleidende hoofdstuk stipt Hanno Wijsman, die als organisator, onderzoeker, auteur en redacteur bij de totstandkoming van de bundel en de achterliggende projecten be-

trokken was, kort het verband aan tussen de huidige overgang van analoge naar digitale publicatievormen en de ontwikkelingen in de decennia na de uitvinding van de drukpers. Hij illustreert hiermee de actuele relevantie van het onderwerp, maar geeft tegelijk aan dat deze parallel niet volledig opgaat. Een essentieel verschil is dat boeken rond 1500 boeken bleven, ondanks alle veranderingen die er plaats vonden, aldus Wijsman. En die boeken, handgeschreven en gedrukt, staan centraal in de bundel als ‘fascinating vehicles of culture’ (p. 6).

Op de mogelijke overeenkomsten met ontwikkelingen die het boek vandaag de dag doormaakt, kom ik aan het slot van deze bespreking nog uitgebreid terug. Eerst laat ik de afzonderlijke bijdragen aan deze bundel de revue passeren. Het is overigens niet de eerste bundel over dit thema; in 2004 verscheen onder redactie van Herman Pleij en Joris Reynaert *Geschreven en gedrukt. Boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van Middeleeuwen naar Moderne Tijd*, voortgekomen uit drie symposia in Gent en Amsterdam. Die bundel verscheen in het Nederlands en stelt vooral het boek in stad en klooster in de Nederlanden centraal, terwijl de huidige bundel Engelse en Franse artikelen bevat en zich concentreert op een relatief korte periode (1470-1520), gekoppeld aan de persoon van één vorst (Filips de Schone) en het Bourgondisch-Habsburgse hof. Van de auteurs die aan de bundel uit 2004 meewerkten, komen Susie Speakman Sutch en Herman Pleij terug in de huidige bundel. Deze bevat twaalf bijdragen (waaronder drie van de hand van Wijsman) vanuit historisch, boekhistorisch, muziekhistorisch en kunsthistorisch perspectief, waarin zowel afzonderlijke casussen en bronnen belicht worden als overzicht geboden wordt op basis van kwantitatief onderzoek.

Na het inleidende hoofdstuk van Wijsman introduceert Jean-Marie Cauchies de hoofdpersoon, Filips de Schone, over wie hij in 2003 een biografie publiceerde (*‘Philippe le Beau dans les livres: un “grand oublié” de l’histoire ...’*). Cauchies laat zien dat Filips de Schone (Philippe le Beau, 1478-1506) als historische figuur lange tijd over het hoofd is gezien, voor zover hij al niet verward werd met de andere Filips de Schone (Philippe le Bel, 1268-1314), en dat, als er al over hem geschreven werd, het vaak in lauwe of mis-